

En gårdgruppe og dens agre

– en historisk-geografiske analyse på mikroniveau af dyrknings-system, agerstruktur og landskifte i 1680'erne

Artiklen er en undersøgelse af en gårdgruppe i Nors Sogn i det nordvestlige Jylland. Vi er i fællesskabets tid med vægten lagt på årene for det store opmålings- og takseringsarbejde i Jylland 1683-86, der dannede grundlag for matriklen af 1688, også kaldet Christian 5.s matrikel. Det er med udgangspunkt i dette kildekompleks og delvis i kombination med et tilhørende udskiftningskort fra 1787, at der her skabes et billede af dyrkningssystemet, jordfordelingen og til dels bebyggelseshistorien i den nordre gårdgruppe i Nors By. På væsentlige områder viser det sig at være forskelligt fra det gængse to- og trevangsbrug i det østlige Danmark.

Indledning

Christian 5.s matrikel fra 1688 har med tilhørende mark- og modelbøger samt græsningsprotokoller i mange år været omdrejningspunkt for en række undersøgelser af det danske landbrug i 1600-tallet og op til udskiftningen omkring år 1800. Nogle af disse undersøgelser har også inddraget udskiftningskortene, som i kombination med markbogsmaterialet har dannet grundlag for en kartografisk rekonstruktion af agerstrukturen og dyrkningssystemet i 1680'erne samt i visse tilfælde af bebyggelseshistorien.¹ Artiklen er en videreførelse af denne historisk-kulturgeografiske metode, hvor målet er en undersøgelse af en udvalgt gårdgruppes dyrkningssystem, agerstruktur, landskifte og i mindre grad bebyggelseshistorie. Undersøgelsesområdet er en del af byen Nors i Nors Sogn, Hillerslev Herred i de daværende Dueholm, Ørum og Vestervig Amter. Det ligger i Thy i det nordvestlige Jylland langt væk fra Øernes landskab med to- eller trevangsbrug, men dog stadig i et morænelandskab. Vi befinder os på mikroplanet, selv om der undertiden mere overordnet vil blive skelet til resten af sognet og herredet.

Den historisk-kulturgeografiske metode har i dag fået et nyttigt arbejdsværktøj ved etablering og anvendelse af databaser sammen med vektorbase-rede GIS-programmer, Geografiske Informations Systemer. Dette gør det i langt større omfang end tidligere muligt at lave tematiske kort. Det er denne mulighed, som jeg i det efterfølgende vil benytte. Det rekonstruerede kortmateriale vil ikke alene blive anvendt til illustration af agerstruktur og landskif-

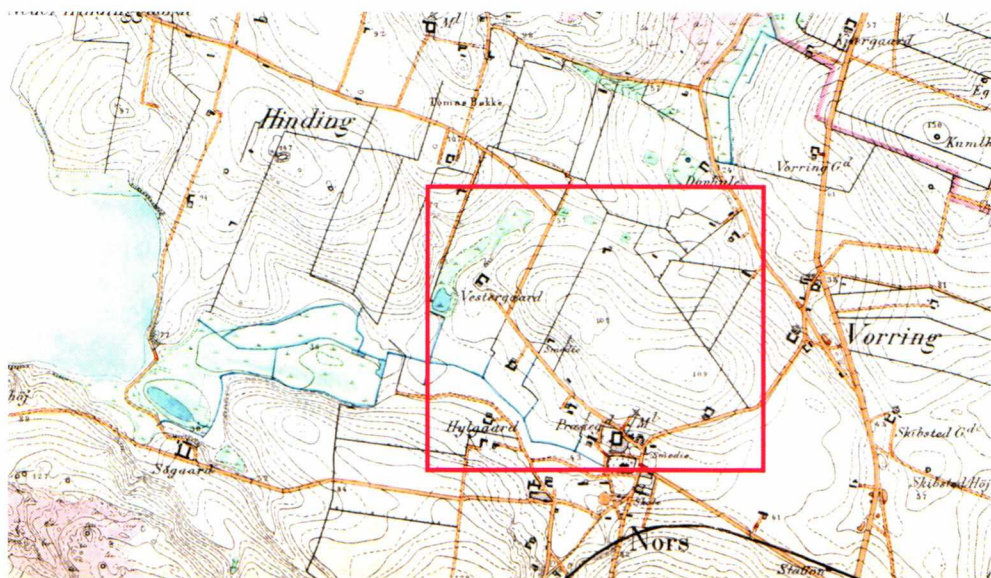
te i 1683, men det vil tillige tjene til fortolkning af tidligere jordfordeling og bebyggelsesmønstre.

Udskiftningskortet over *Nors, Hinning og Vorrings Byes Jorder*, som ligger til grund for rekonstruktionen af området, er tegnet i 1787 og blev senere genbragt ved 1844-matriklen. Kortet viser pløjeretning og marknavne, som kun til dels stemmer overens med markbogens oplysninger. Rekonstruktionen har derfor ikke været uden problemer, men specielt for undersøgelsesområdet må resultatet siges at være optimalt, når man tager materialets karakter i betragtning.

Nors Sogn og nordre gårdgruppe

Nors Sogn bestod af byerne Nors, Vorring, Hinding samt sædegården Søgård. Det grænsede mod nord til Hansted og Tved sogne. Mod øst til Hillerslev Sogn, mod syd til Skinnerup Sogn i Hundborg Herred samt til Øster- og Vester Vandet sogne. I vest nåede sognets store klitområde helt ud til Vesterhavet. Det samlede areal var 7.332 tønder land eller 4.044 hektar, hvoraf størsteparten var klitområde.² Det dyrkede areal var i 1683 på 1.787,7 tønder land,³ og i 1688-matriklen blev det samlede hartkorn opgjort til 196,2 tønder hartkorn.⁴ Den østlige del af sognet ved Nors og Vorring byer er et bakket morænelandskab med de højeste punkter fra ca. 45 til 50 meter over havet. Her er sandblandet lerjord, mens Hinding med sine omfattende sandflugtsskader ifølge jordtypekortet er lerblandet sandjord og finsandet jord, hvor skaderne var størst.⁵ Vest for Hinding ligger det store klitområde, som oprindeligt var den hævede havbund fra stenalderen, Litorinahavet, der i dag helt er dækket af sand. Nors Sø, som på et sydligt stykke danner grænse mod Vester Vandet Sogn, har et areal på 357 hektar. Søen menes oprindeligt at have været en fjordarm, der ved landhævingen er blevet afsnøret.⁶ Den er 22 meter på det dybeste sted og beliggende 14 meter over havet. Selvom sandflugten også nåede morænen og dermed de dyrkede agre, virkede søen som en art buffer, der var i stand til at opsuge de enorme sandmængder, der indimellem blev sat i bevægelse, og den skærmede dermed for store dele af de bagvedliggende agre.⁷

Som det fremgår af figur 1 og 2 var Nors bys nordre gårdgruppe orienteret øst-vest langs den inderste, meget lavvandede del af Nors Sø og havde den øvrige del af byen syd og sydøst for sig. Gårdene lå ved foden af en sydvestvendt skråning, hvis højeste del lå ca. 20 meter højere end bebyggelsens niveau. Gruppen bestod af seks gårde, tre bol samt præstegården. Dens jord strakte sig mod nordøst op over skråningen og ned på den anden side. Jorden dannede nærmest en rektangulært symmetrisk figur, hvis midterakse fulgte bakketoppene. En nordgående tarm af Nors Sø, Søe Hale, dannede mod vest noget af grænsen til Hindings jorder. Både mod nord og mod øst grænsede gruppen til

Figur 1: Udsnit af det såkaldte Høje Målebordsblad af Nors Sogn opmålt 1883. Nordre gårdgruppe og dens alsæde- og brødjord ses inden for rektanglet. Syd og vest for gård-rækken ses den del af Nors Sø, som var blevet tørlagt. Mod nordvest og øst ses de to andre byer i sognet, Hinding og Vorning. Copyright Kort & Matrikelstyrelsen, Rentemes-tervej 8, 2400 København NV.

Vorning Bys jord. Mod nord grænsede den tillige til det smalle engstykke Sig-um Eng. Endelig stødte det mod øst til gårdgruppen øst for kirken. Områdets dyrkede areal var 127,5 tønder land.⁸

Dyrkningssystemet

Det dyrkningssystem, som fandtes i Thy og på Mors, har Karl-Erik Frandsen kaldt Limfjordssystemet.⁹ Det var overordnet opdelt i en indmark og udmark, men i realiteten opererede bønderne med en tredeling af jorden, nemlig alsæd, brødjord samt havreland, hvor sidstnævnte var udmarken. Disse er igen opdelt i en række fald af varierende størrelse. Indhegning eller inddigning blev kun brugt omkring gårdenes tofter eller ved specielle hauger eller løkker. Bonden kunne derfor ikke lade sine kreaturer græsse frit, men måtte tøjre dem og flytte dem rundt på de hvilende agre, hvis han da ikke benyttede det fælles overdrev. Dyrkningstvang fandtes ikke. Den enkelte bonde kunne i princippet frit disponere over sine agre, men var ellers underlagt fællesskabets regler.

Alsædejorden var den, som lå nærmest byen og oftest den højst boniterede. Den dyrkedes hvert år, hvilede aldrig og modtog en stor del af gødningen. Brødjorden var ligeledes gødningsjord. Den tilsåedes i 2-5 på hinanden følgende år og fik derpå altid mindst et års hvile, typisk dog 3-5 år. Havrejorden eller havrelandet gødedes aldrig, tilsåedes i 2-4 år og havde derpå en lang hviletid. Den lå typisk langt fra gårdene, var for det meste af ringe bonitet, og blev kun brugt til havre.

I Hillerslev Herred fandtes dette system – ifølge markbogen – kun på den lerede moræne, men ikke konsekvent. Kun en enkelt af herredets fem sædegårde, Kjølbjerg, havde alsædejord. Størstedelen af både enestegårdene og byerne manglede ifølge markbøgerne ligeledes alsædejord.

I Kaastrup By, Kaastrup Sogn, hvor ca. 15 % af jorden var alsæde, var sædskiftet fireårigt med byg, byg, ballingsblanding, der var en blanding af toradet byg og havre, samt havre. En variation heraf var, at andenårsbyggen og ballingsblandingen byttede plads,¹⁰ og endelig kunne blandingen være rug og havre.¹¹ I Hundstrup By, Hundstrup Sogn, gødedes alsædejorden, som udgjorde ca. 60 % af det dyrkede areal, hvert tredje eller fjerde år og toftejorden hvert eneste år. I sidstnævnte såedes kun byg, men ellers var sædskiftet oftest byg-rug-blanding-havre eller byg-rug-havre.¹² Variationen i alsædejorden var altså ret stor, men med byggen som den afgrøde, der altid fik gødningen.

Brødjorden i Hillerslev Herred havde normalt et 2-4 årigt sædskifte og med en nogenlunde tilsvarende hvileperiode. Generelt fremgår det af markbøgerne, at jo højere bonitering desto længere sædskifte og kortere hviletid. Dette er ikke i sig selv overraskende, men mere bemærkelsesværdigt er det måske, at et års hvile, som bedst kendtes fra tre- og tovangsbruget, også praktiseredes i Hillerslev Herred. Går vi uden for Nors Sogn fandtes i Hillerslev By 28 tønder land middelmådig jord med rotationen 3/1 og med sædskiftet byg-blanding-havre-hvile. Rotationen 3/1 er et udtryk for antallet af år, som jorden blev besået, og antallet af år som jorden lå ubesået. Samme by havde endvidere ca. 63 tønder land middelmådig jord med rotation 4/1 og med sædskiftet byg-byg-blanding-havre-hvile. Præcis samme sædskifte fandtes i nabobyen Lille Hillerslev, hvor 42 tønder land havde rotationen 3/1, og 35,5 tønder land havde rotationen 4/1. I Kaastrup By, Kaastrup Sogn, udgjorde 3/1-jorden 33% og 4/1-jorden 7% af den gødede jord. Sædskiftet, hvor der blev taget tre kærve – det vil sige årsafgrøder – var altid med byg første og andet år, mens der for det meste blev taget havre som tredje kærve, undertiden ballingsblanding. Ved 4/1-jorden var sædskiftet altid byg-ballingsblanding-byg-havre. Endelig havde enestegården Jensby nordøst for Hillerslev By 9,5 tønder land med 4/1-rotation.

Hvor man ikke lod jorden hvile et år, og hvor jorden var af tilstrækkelig høj

bonitet, var valget alsæde eller i endnu større udstrækning brødjord med mere end et års hvile. Det bør nævnes, at afstands faktoren spillede ind på en sådan måde, at tendensen til øget hviletid korrelerede med afstanden fra gårdene.

I havrelandet tog man normalt 2-3 kærve, hvorefter jorden hvilede 4-8 år, nogle gange længere. De lange hviletider tjente til græsning af får og kreaturer i sommerhalvåret. Selvom havrejorden normalt lå langt fra gårdene, forekom det ofte, at enkelte agre i en bys brødjord blev betegnet og brugt som havrejord. Det kan skyldes, at nogle af disse var af langt ringere bonitet end de øvrige agre i faldet, og at de for eksempel lå *sidt*, det vil sige vådt, men dog dyrkbart.

Havrelandet var af stor betydning for bøndernes husdyrbestand. I brødjorden dyrkede de den hvide havre, som udelukkende blev brugt til salg eller i husholdningerne. I det ugødede havreland dyrkedes derimod den sorte havre, hvis kerne og strå begge blev brugt til dyrefoder.¹³ Overordnet set gjaldt det for herredet, at byer med ringe høavl havde havreland af en betydelig størrelse. Men der fandtes også byer helt uden havrejord. I Hundstrup Sogn havde byerne Hundstrup, Klastrup og Kløv ingen havrejord men til gengæld engarealer af rimelig størrelse.¹⁴ I de tre kystnære, nordlige sogne, Hansted, Ræhr og Vigsø savnede byerne og enestegårdene ikke kun et havreland, men også havre i brødjorden var et sjældent syn.¹⁵ Dette skyldtes dog sandflugten – sandet havde ganske enkelt gjort jorden uegnet til havre.

Markbogen og nordre gårdgruppe

Selvom kildekomplekset, som udgør forarbejdet til Christian 5.s matrikel 1688, er af enestående karakter, er det på sin plads her at rette blikket mod dets kildeværdi.

Der har i de sidste ca. 50 år været en temmelig omfattende diskussion af dette. Det er ikke min hensigt at gengive hele denne diskussion her, men der vil blive henvist til dele af den.¹⁶ Det gælder særligt den del, der omhandler rotationen samt forholdet mellem brug og hvile. Forholdet mellem brug og hvile afspejler den årlige udnyttelse af gårdrækkens bymark og er med til at vise vilkårene for den vegetabiliske produktion i 1683.

Når man taler om rotationen eller en jords brug og hvile, taler man om, hvor mange år den tilsædes, og hvor mange år den lå ubesået hen. Ubesået jord kunne regenerere, ligesom flerårige græsser og plantevækster – afhængig af hvileperiodens længde – kunne nå at udvikle sig, således at kreaturerne kunne udnytte foderværdien. I markbogen støder man undertiden på begrebet bårrejord, hvilket vil sige jord, der hvilede. For eksempel hedder det om agrene nummer 13 og 14 i Hags Dam i nordre gårdgruppe: »Michel Pedersen i Hinding bor iord« eller ved 3/1-rotation i samme fald: »Giödes paa en aars baare«.

1600-tallets store landbrugsforfatter, Arent Berntsen udtrykte det således i forbindelse med trevangsbruget: »Saadan hvere tredje Aars hvile behøffver Jorden, effterdi Bonden all hans Jord at giøde icke uden hvert 8, 10 eller 12 Aar kand ofverkomme, saa derfor i des sted ved slig Hvile, Jordens Fructbarhed ved lig holdis.«¹⁷

Men foruden den rent dyrkningsmæssige side af sagen, havde den hvilende jord også en økonomisk betydning for en ejendom. Samme forfatter påpegede, at når man skulle ansætte landgilde, foretage handler eller i øvrigt skyldsætte jorden, modregnede man den hvilende jord.¹⁸ Landmålingen i 1681-83 overtog disse grundlæggende principper. Ved et to- eller trevangsbrug var det forholdsvis let at finde en omregningsfaktor, men når det kom til det jyske græsmarksbrug, specielt uden tægter, blev tingene mere komplekse og komplicerede, hvilket landmålingen i 1683 afspejler.

Ingeniører og landmålere i de jyske opmålings- og takseringskommissioner blev konfronteret med dyrkningssystemer, som ikke altid var lette at gennemskue. I instruksen til de jyske landmålere siges det, at oplysningerne om blandt andet brug og hvile skulle hentes hos den enkelte bonde eller hans nabo, mens der i instruksen til kommissærerne tales om at »dømme og taxere jorden«.¹⁹ Når jordens bonitet blev undersøgt, samtidig med at det blev anført hvilken slags sæd, der bedst egnede sig deri, var der helt klart tale om en vurdering og taksering foretaget af den lokalkendte takserbonde fra herredet, måske i samarbejde med den kongelige konduktør. Men når vi kommer til sædskiftet og angivelsen af brug og hvile, kan det enten være bøndernes oplysninger eller en taksering foretaget af takserbonde og konduktør. En vurdering af hver enkel markbog, og dermed af hver enkel konduktør eller takserbendes praksis, er derfor nødvendig, hvis man vil opnå en større forståelse for fortidens landbrugsdrift på denne egn. Er det bøndernes egne oplysninger om brug og hvile, der undersøges, må man være klar over, at det af skattemæssige årsager og i visse tilfælde overlevelsesmæssige, var indlysende vigtigt for dem at få hviletiderne gjort som lange så muligt. Her må billedet af dyrkningsintensiteten betragtes som en art *worst case*. Foreligger der derimod en taksering af det potentielle forhold mellem brug og hvile, får man derimod billedet af et idealforløb. Det vil sige, at vi får et billede af, hvordan denne ager eller dette fald *burde* behandles, hvis de ydre faktorer var optimale. Vi får at vide, hvor mange år jorden blev besået, sædskiftets karakter, og endelig hvor mange år, jorden burde hvile.

Foruden markbogens angivelser af brug og hvile har modelbogskommissionen fra 1686 affattet en indledningsbeskrivelse af hvert sogn eller ejerlav, hvori foruden jordernes beskaffenhed også er beskrevet brug- og hvileforhold. Modelbogen for Jylland indeholder – i modsætning til Øernes – en nyvurdering

af jorden og en beregning af hartkornet uden af tage hensyn til dens hvile. Endvidere blev talgrundlaget for ansættelsen af høslæt og græsningens omfang revurderet og ændret i overensstemmelse med de nye instrukser fra Rentekammeret i 1686.²⁰

Forskningsmæssigt er vi i dag kommet frem til, at brug- og hvileoplysningerne i modelbogens sognebeskrivelse ligger tættere op ad den virkelighed, der eksisterede på opmålingstidspunktet end ad de tilsvarende oplysninger i markbogen. Efter indgående at have arbejdet med hele markbogsmaterialet fra Hillerslev Herred, kan jeg i det store og hele lægge mig op ad denne opfattelse. Dog vil jeg tilslutte mig Karl-Erik Frandsens konklusion: »*At selv om modelbøgerne må anses at give et mere pålideligt billede af en bys dyrkningssystem end markbøgerne, er det alligevel nødvendigt, at konfrontere de to kilder med hinanden i hvert enkelt tilfælde og først ved en kritisk analyse af dem evt. suppleret med græstaksationen, hvor sådanne findes, at træffe afgørelsen.*»²¹

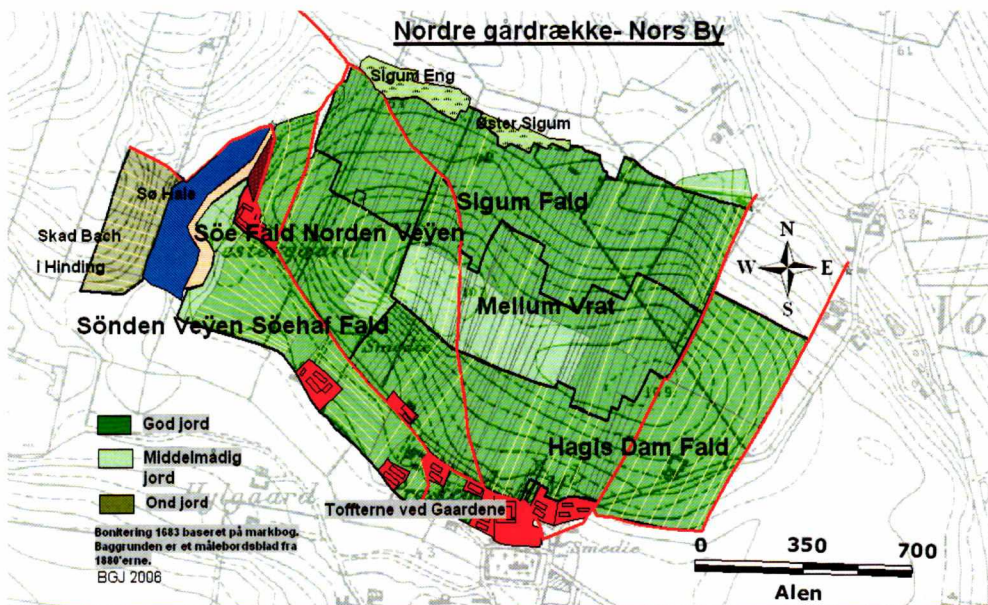
Jeg har derfor i undersøgelsen tilstræbt at forholde mig kritisk til både den nordre gårdgruppe og hver enkelt by. Jeg vil sammenholde oplysningerne i markbog, modelbog og græsningsprotokol og fremlægge de resultater, som jeg er nået frem til. Dog vil jeg overordnet set – uden for Nors Sogn og hvis ikke andet er nævnt – anvende markbogens oplysninger, som de er opgivet i fra 1683.

Nordre gårdgruppes bymark

Nordre gårdgruppe bestod af seks gårde og tre bol, hvoraf den ene gård var en dobbeltgård med to brugere, men som i markbogen blev behandlet under et. Gårdene må karakteriseres som middelstore med brødjorden liggende bekvemt i nærheden. Foruden disse hørte præstegården til gårdrækken, men den havde andre forudsætninger og havde derfor også kun en lille del af sin jord liggende her. Gårdene vil i det følgende blive angivet ved *N*- som Nors efterfulgt af gårdenes nummer i matriklen.

Området dækkede 127,5 tønder land og bestod ifølge markbogen af fem fald samt nogle små tofter, se tabel 1. Jorderne blev i 1683 opmålt af konduktøren Jørgen From og takseret af bonden Christen Erichsen fra Hillerslev By, Hillerslev Sogn, og de var overvejende vurderet som gode. Kun hvor det skrånede ned mod Søe Hale, på den mest bratte del af den sydvestvendte skråning og på en stor del af bakketoppen blev jorden takseret som værende middelmådig, se figur 2. De gennemgående gode jorder skyldtes til dels den bakkede morænes sandblandede lerjord, og at de lå i læ af Nors Sø, som opfangede størstedelen af det sand, der var blev i bevægelse af kraftige vestlige vinde.

Hvis vi vender os mod nordre gårdgruppes dyrkningssystem, fandtes der i 1683 limfjordsystemets karakteristiske tredeling, dog kun med et ubetydeligt indslag af alsædejord. Som det ses i tabel 1, udgjorde gårdenes alsædejord kun

Figur 2: Boniteringen af jorden 1683 med målebordsbladet fra 1880'erne som baggrund. Bemærk, at den mest bratte del af skråningen og en stor del af bakketoppen var takseret som middelmådig jord. Det samme var agrene ved Vestergård ned mod Søhale. Jorden her blev ansat til takst 16 ved matriklen i 1844, hvilket er det lavest boniterede i nordre gårdgruppes brødjord, og svarer fint til takserbonden Christen Erichsens vurdering af jorden som middelmådig i 1683.

1,19 tønnder land – plus 11 tønnder land til præsten. Sædskiftet var ikke angivet, men tofter med alsæde i den centrale del af byen såedes med »1 biug, 1 rug og 1 havrekierv«.

Derimod brugte man en temmelig intensiv udnyttelse af brødjorden med rotationen 3/1, der hvor jorden var af høj bonitet, og hvor afstanden fra gårdene muliggjorde en effektiv gødskning. Som det fremgår af tabel 1, optræder den i de tre fald, *Sønden Vejen Søehaf Fald*, *Søe Fald Norden Vejen* og *Hagts Dam*, der alle tre lå tæt ved gårdene. Takserbonden angav, at »de giødis paa en aars baare«. Kun enkelte gange fortælles om sædskiftet. Det var da angivet som byg-rug-havre-hvile. I *Tous Høje Fald* i den centrale del af Nors By genfinder man ca. 25 tønnder land jord med den samme rotation og sædskifte. Det samme gjaldt for ca. 10 tønnder land i *Kielling Ager* øst for kirken og endelig 13,6 tønnder land i *Vorring By*, der var den nordøstlige nabo til Nors.

Tabel 1: Fald i nordre gårdgruppe Nors By i 1680'erne – alsæde og brødjord.

Navn på faldet	Bonitering	Rotation	Areal	Antal agre
1. Sönden Veÿen Söehaf Fald	Ager 1-4: middelmådig jord af mere sand end muld Ager 5-31: god jord af mere sand end muld	3/1, nogle agre dog 3/3	15,2	31
2. Söe Fald Norden Veÿen	Ager 1-17, 21-24: god jord af mere muld end sand Ager 18-20: middelmådig jord af mere sand end muld	3/1, 2/3 og 3/3	11,8	24
3. Hags Dam Fald	Ager 1-12: halvdelen god bygdjord af mere muld end sand, og halvdelen middelmådig jord af mere sand end muld Ager 13-58: god jord af mere muld end sand	3/1, dog er 5 agre 2/3 og endelig er præstens 11 tønder land alsæd	39,9	58
4. Mellum Vrat	Ager 1-18: god jord af mere sort muld end sand ger 19-48: halvdelen god bygdjord af mere sort muld A end sand (nord), og halvdelen middelmådig bygdjord af mere sand end muld	3/3 samt 3 agre 2/3	24,8	48
5. Sigum Fald	Ager 1-9: god jord af mere muld end sand Ager 10-73: god jord af mere sort muld end sand	Overvejende 2/4, ellers 3/4 og 2 havrejordsagre 2/9 og 2/16	34,6	73
25. Tøfterne ved Gaardene	1-7: god jord af mere muld end sand	Alsædejord, sås årligt	1,2	7
I alt:			127,5	241

Kilde: Christian V's matrikel, markbogen Nors Sogn.

Den resterende del af nordre gårdgruppes brødjord havde rotationen 3/3, 2/3 og 2/4, hvilket for de to sidstnævnte virker lidt mærkeligt ved jord af så høj bonitet.

Nordre gårdgruppes havreland lå henholdsvis i Nors Bys havreland sydvest for byen, i Tved og Vorrings havreland, og i Hindings havreland. Den overvejende del af gårdene i nordre gårdgruppe havde dog størstedelen af deres havrejord liggende i Nors havreland. Undtagelsen var de to Vestergårde, N-2 og N-3, som havde halvdelen af deres havrejord liggende i Hinding havreland. Det vil sige, at ca. 15 tønder land ud af Nors bymænds i alt 38 tønder land jord lå i Hinding.

Da gårdene i nordre gårdgruppe havde et ubetydeligt lille areal til høslæt, må havrelandet have været af vital betydning for vinterfodringen af kreaturerne. Gårdgruppens havrejord havde også et areal, der oversteg brødjordens, se tabel 2.

Brug-hvile begrebet

I Nors By og dens markbog peger meget på, at opgivelserne om brug og hvile ikke er en form for taksering, men bøndernes egne oplysninger. På en særskilt side mellem markbogen og ekstrakten er der med ingeniør von Hammerheims hånd udateret indføjet følgende: »Denne Bÿes Indbyggere ere mistænktede for eÿ hafve gifved deris Jords rette Bruug og Hviile and, som meenes at bruuges længere og hvile enten intet eller langt mindre end de hafver andgifved dem for.« Mere tydeligt kan det vel ikke angives, at det er bøndernes egne oplysninger. Når fald som *Sigum* og *Mellem Vrat* havde så højt boniteret jord med så lange hviletider, virker det som om, at bønderne her var gået for langt sammenlignet med markbøger fra den øvrige del af herredet. Det lyder ikke sandsynligt, at jord boniteret som god jord havde hviletider på tre-fire år. Dette gælder ikke kun i de to ovennævnte fald i den nordre gårdgruppe, men også for den øvrige del af Nors Bys jorder – både brødjorden og havrelandet.

Men dermed ikke være sagt, at opgivelserne overalt i bymarken er utroværdige. Når de agre, der lå nærmest gårdene i den nordre gårdgruppe, er noteret med en 3/1-rotation, var alternativet i denne egn formentligt kun, at de blev besået årligt, altså som alsædejord. Sönden Veÿen Söehaf Fald, som har en del 3/1-jord, var det første fald, som blev opmålt. Takserbonden Christen Erichsen fra Hillerslev By har for dette fald opgivet, hvad hver enkelt ager havde været besået med. Om første ager har han noteret: »Peder Madsens öede, br[uger] Præsten, med biug besaat« og ager nummer 2: »Anders Thomasen [Vestergaard] 1 ager med biug besaat«. Ager nummer 3 med rug, ager nummer 4 med byg. Om Anders Thomsen Vestergaards agre nummer 5-15, som blev opmålt i

tre figurer, står: »Anders Thomasen, 11 agre, 5 med biug, tre med rug, 1 med aure, 2 huile«. Da disse agre er anført med 3/1-rotation og med to af dem i hvile, kan man udlede, at disse to i hvert fald ikke var dyrket som alsæd i den pågældende periode, men de kunne sagtens have haft 3/1-rotation. Yderligere findes der en høj grad af detaljer og variation i oplysningerne om mange fald. For eksempel står der ved ager nummer 3-5 i *Hagis Dam* tilhørende N-15, midt i byen, N-22 og N-3 følgende: »Disse toe [3] agre tillige med de 3 paa den anden side saaes 1 aar med biug, 1 aar med aure, huiler 3 Aar.« Som der står, fortsatte disse tre agre. De løb op over bakken og ned i Mellem Vrat. De havde endvidere samme bonitering som de agre, der omgav dem, så man kan undre sig over, at bønderne ulejlignede sig med at angive en anden rotation og et andet sædskifte end i Mellem Vrat, hvor rotationen ellers typisk var 3/3.

I det hele taget er det vanskeligt at gennemskue, hvilken strategi bønderne i Nors By har haft overfor en øvrighed og statsmagt, som de i udstrakt grad kun kan have opfattet som et fjernt element, der lagde hindringer i vejen for deres eksistens og økonomiske formåen. Foruden de almindelige bønder var der i Nors By Christen Christensen Höy, N-23, som ofte trådte ind på tinge, når herredsfogden var forhindret, eller som førte sager for andre, blandt andet præsten.²² De menige bymænd kunne næppe have handlet uden hans samtykke. Men også præstens rolle i dette spil er uklar. Hr. Anders Lyngby Nielsen var tillige provst, og i kraft af sit embede var han øvrighedens repræsentant ikke kun i Nors Sogn, men i hele herredet. Men han var også bonde. Han besad nogle store sammenhængende arealer, måske særjorder, blandt andet i Hagis Dam, hvor 11 tønder land var alsæd og otte tønder land 3/1-jord. Ellers havde han sine agre liggende mellem de øvrige bymænds agre og med en brug-hvile, der ikke adskilte sig fra de øvrige bønder. Hans stilling som både øvrighedsperson og bonde må have bragt ham i en ubehagelig rolle, men han må dog have godtaget de lange hviletider.

Hvis man vender blikket mod modelbogen, er der i dette tilfælde ikke nogen særlig hjælp at hente. Den skal på én gang dække over alle tre byer og flere enestegårde. Beskrivelsen af jorderne er holdt i meget generelle vendinger, men modsiger ikke markbøgerne. Dens oplysninger om sædskifte samt brug og hvile er ligeledes bredt anlagt. Et kvantitativt begreb som næsten udelukkende anvendes i modelbøger for herredet, er »en deel«. For eksempel om Nors: »Jordene befindes en deel af muld, grud [grus] og sand paa lige Arne [...] en deel muld, grud og ler« etcetera. Videre »Endeel af jorden saaes Aarlig med en á 2 Biug Kierfe, 1 Roug og 1 Aure Kierfe« og »endeel saaes med lige Sæd, og huiler saa igen udj 3 á 6 Aahr.«²³

Her får vi at vide, at en del af jorden dyrkedes som alsæde, men ikke hvor meget og hvor. Hinding havde med sine sandflugtsskadede agre ved sine går-

de og ellers temmelig sandede og onde jorder næppe haft alsædejord. Med hensyn til jordernes bonitet og beliggenhed i forhold til gårdene kunne både den centrale del af Vorring og Nors By samt den nordre gådrække have haft alsædejord. For brødjordens vedkommende siges det, at jorden hvilede 3-6 år, hvilket gjaldt alle brødjorderne, hvis man undtager Hindings stærkt skadelidte sandflugtsjorder. Om havrejorden står der, at den såedes i 1-3 år og hvilede 6-8 år. Her har man reduceret de generelt meget lange hviletider, som markbogen angiver. Lidt i modsætning til dette skrev Casper Schade omkring 1800 om udmarksjorderne, havrelandet, på Mors: »Blev for dum alene brugt til sort eller broget Havre og gav i almindelighed kun 3 højst 4 Kjærve; hvorefter den maatte have 8-10 og flere Aars hvile.«²⁴

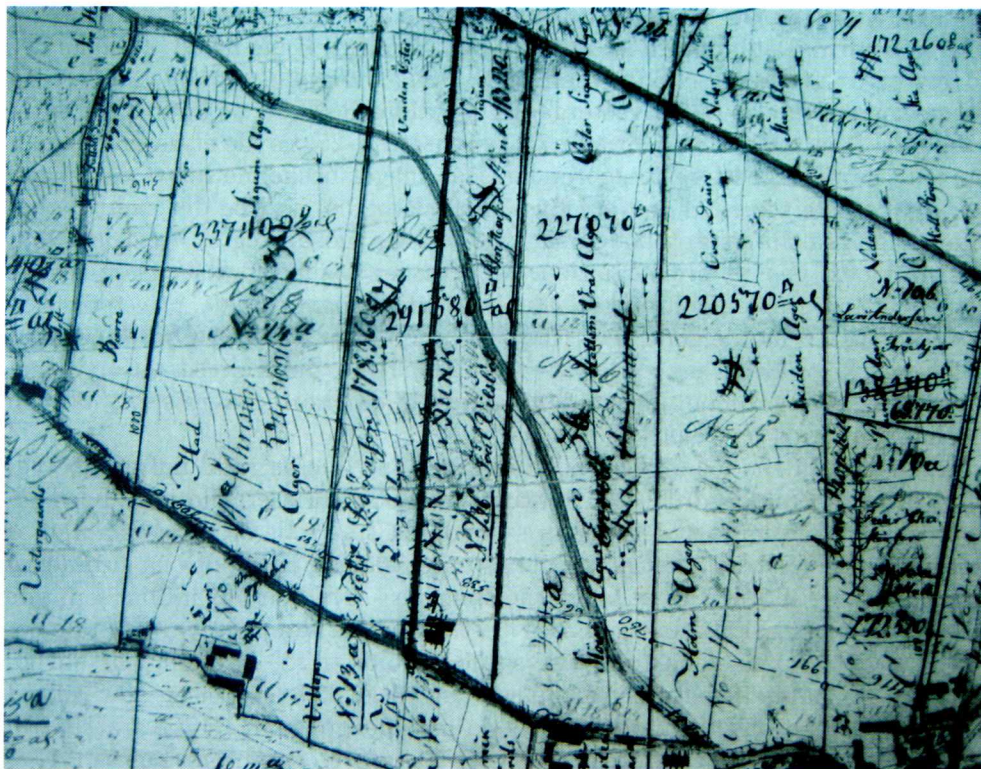
Det ville selvfølgelig have været noget bedre, hvis takserbonden havde fortsat sine oplysninger om den aktuelle besåning ud over det første fald, eller at der fandtes pålidelige udsædstal. Både matriklen 1662 og matriklen 1664 for Ørum, Dueholm og Vestervig Amter oplyser om hver enkelt gårds udsæd. Men disse tal er lave og siger kun noget om forholdet mellem de forskellige kornsorter. Generelt skulle udsædstallene for Thy og Mors ligge mellem 20 og 30% af arealet fra 1683.²⁵ Tallene for den nordre gådrække er 18-43% med et gennemsnit på 30, men her skal man lige have for øje, at en stor andel af havreland – med lange hviletider – vil trække procenten nedad.

Mere anvendelige er de udsædstal, som findes i skifteforretningerne. Her anføres ofte under *boets besværing* det sædekorn, som anses nødvendig til den pågældende ejendom. Det er anført for hver kornsort og ofte også med hvid og sort havre opført hver for sig. Men skifterne findes så spredt i et strøgodsområde som Nors Sogn, at der her kun kan blive tale om stikprøver. Disse indikerer en højere besåningsgrad end markbogen, men det skete langtfra konsekvent.

Foruden såsædens størrelse er beholdningen af korn ofte anført, og begge poster er med til at give et billede af forholdet mellem de avlede kornsorter. Af skifter fra nordre gårdgruppe og de øvrige gårde på den lerede moræne fremgår, at det var byggen sammen med den hvide havre, der var de dominerende kornsorter, mens vi skal ud på de mere sandede jorder i for eksempel Hinding, før rugen spiller en væsentlig rolle. Denne generelle tendens understøttes af udsædsopgivelserne i matriklerne 1662- og 64, der trods sine lave tal dog siger noget om den relative fordeling. Med hensyn til landgilden gælder for hele herredet i ovennævnte matrikler, at kornskylden kun var ansat i byg, aldrig rug, mens smørskyld kun optrådte enkelte steder, hvor høavlen var stor.

Konklusionen må blive, at vi ikke med sikkerhed kan vide, hvor intensivt den nordre gådrækkes agre blev dyrket. Med en række mere sikre oplysninger fra slutningen af 1700-tallet, som viser en tendens til at indskrænke brugen af alsæd og anvendelse af brødjorden med en nogenlunde lige lang brug og hvi-

Figur 3. Udsnit af original 1-kortet fra 1787. Den nordvestgående vej førte op over den ene bakketop, undgik lavningen og løb videre til Hinding. Derefter løb den gennem klitområdet for til sidst at ende ude i Klitmøller, der med sine tre møller og sin omfattende skudedefart var herredets økonomiske centrum. Men vejen tjente også som tilgang til gårdgruppens agre, se figur 4, og må have eksisteret før den viste agerstruktur fra 1683. Copyright Kort & Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV.

le, er der ingen grund til at tro, at intensiteten var mindre i 1600-tallet. Med en så højt boniteret jord, som nordre gårdrække besad, er der meget, der peger hen i retning af en stor andel af alsæd, måske med indslag af 3/1, 4/1 eller 3/3-rotation, mens rotationer fra markbogen på 2/3 eller 2/4 i højere grad afspejler bøndernes ønske om mindre beskatning. Boniteringen virker derimod meget troværdig med sine nuancer i forhold til landskabets struktur. Ligeledes må det siges, at markbogens oplysninger om sædskiftet i udstrakt grad virker troværdige specielt for byggen og havrens vedkommende.

Høslæt, halm og sommergræsning

I tabel 2 springer blandt andet ejendommenes meget ringe høavl i øjnene. De to Vestergårde, N-2 og N-3, havde hver 1 1/8 læs mosehø, som blev hentet fra den tarm, der går op langs Vestergaard og kaldes Sø Hale, se figur 2, og langs bredden af selve Nors Sø. Christen Christensen, N-25, havde et halvt læs godt hø, som han bjergede fra to agerender. Den meget beskedne høavl var noget, der gjalt i hele sognet. For Nors Bys 33 gårde og bol androg det samlede høslæt ifølge græsningsprotokollen sig til 3 5/8 læs mosehø og et halvt læs godt hø samt otte læs til præstegården. Modelbogen overtog takseringen fra de otte bønders græsningsprotokol, idet man dog konverterede præstens otte gode læs til 16 middelhøje læs. Høslættets andel af Nors Bys hartkorn blev således cirka trekvart procent, hvilket selv for Hillerslev Herred var en meget lav andel. Men gårdene udnyttede til gengæld den sorte havre samt halmen fra både brød- og havrejord til foder.

Selv om halmens foderværdi ikke stod mål med høets, skal halmen betydning dog ikke undervurderes. Omkring år 1800 skulle et kilo godt hø modsvares af to kilo halm.²⁶ At halmen spillede en stor rolle ses blandt andet af den måde, tiende blev ydet på. Tingbogsmaterialet for Hillerslev og Hundborg herreder giver indtryk af, at bønderne ønskede – hvor det var muligt – at yde den i skæppen og ikke i kærven. Når de ydede den i skæppen var der tale om en fast ydelse, uanset høstudbytte, og de beholdt tillige halmen. For hovedgårdene ser halmens betydning ligeledes ud til at have spillet en stor rolle. I forbindelse med opkrævningen af tiende forespurgte man i 1768 fra central side hovedgårdene, om tiende kunne ydes i skæppen frem for i kærven. Næsten alle gav et negativt svar.²⁷ Endelig må man huske på, at på grund af det lave foldudbytte var ukrudt og halmmængden per tønne korn langt større end i dag.²⁸ Hvor gårdene havde ringe eller slet ingen høavl, må havrelandet derfor have været en kompenserende faktor.

Gårdene i den nordre gårdække må altså have klaret sig med havre som hakkelse samt med halmen fra både alsæde-, brød- og havrejorden. Endvidere må ressourcerne fra sognets meget store klitområde mellem Hinding og havet have spillet en betydelig rolle og yderligere have givet et tilskud til den sparsomme vinterfodring.

Til sommergræsningen benyttede bønderne overdrevet, der lå sydvest for byen og blev kaldt Nors Sogns Hede. I modelbogen blev den takseret som værende af middel værdi med græsning til det skæve antal 152½ høveder. Hver enkel bondes andel blev tildelt af sognets bymænd i fællesskab og stod normalt i forhold til gårdens eller bolets størrelse, men andre forhold kan også have spillet ind. Takseringen i græsningsprotokollen af seks høveder til Niels Christensen Ørgaard, N-8, synes højt sat, hvis man tager hensyn til gårdens tillig-

gende. Modelbogen tre år senere reducerede antallet til fire, hvilket dog stadig synes lidt for højt, men kan bero på en gammel rettighed.

I sommerhalvåret udnyttede bønderne også de hvilende agre både i brødjorden og i havrelandet til græsning for kreaturerne. Da de ikke havde indhegning, måtte de tøjre og flytte rundt på dem. Igen må det for den nordre gårdgruppe have været arbejdskraftbesparende, at agrene ikke lå for spredt, men relativt samlet.

Mens fordelingsnøglen for høvedernes græsning på det fælles overdrev må være meddelt de otte taksermænd, må disse selv have vurderet kapaciteten af de hvilende agre. Disse tal må – hvis de er korrekt vurderet – i en eller anden grad afspejle hvileperiodens længde kombineret med græssets kvalitet. Hvis man ser bort fra N-22 og N-19, som af uforklarlige grunde har fået oplysningerne om overdrevet og de hvilende agre slået sammen, kan fire andre gårde bruges. De to Vestergårde, N-2 og N-3, Ørgaard, N-8, og N-25 har nogenlunde samme areal både med hensyn til brødjord og havrejord, jævnfør tabel 2. Hvis man anvender markbogens tal, bliver den hvilende jords andel af det samlede areal henholdsvis 58,7 %, 58,1 %, 65,8 % og 63,8 %. De to Vestergårde havde to høveder hver, mens de to andre gårde havde henholdsvis tre og fire, hvilket synes at bekræfte markbogens oplysninger om, at de to førstnævnte gårde havde en mere intensive udnyttelse af brødjorden. Det må understreges, at der kun er tale om en tendens, samt at havrejordens meget usikre lange hvileperioder gør, at der skal tages store forbehold.

Husdyrholdet

Både oplysningerne om overdrevet og om de hvilende agre er udtryk for rettigheder og kapacitet, men ikke for, hvad gårdene reelt havde af kreaturer. At bestemme disses antal er problematisk, da der mangler et pålideligt og bredt dækkende kildemateriale. Den ofte benyttede række af kop- og kvægskatter fra slutningen af 1600-tallet må desværre siges at være meget lidt anvendelige til dette formål, da de opgivne tal er alt for små. Samtidig har antallet af dyr en klar tendens til at falde i takt med hyppigheden af skatternes udskrivning. Den første i denne række fra 1678 opgav for Vestergård, N-2, Ørgaard, N-8, samt N-25 henholdsvis tre heste og en ko, to heste og to køer samt tre heste og hopper og en ko. I kop- og kvægskatten fra 1684 havde Anders Vestergård, N-2, ifølge præstens mandtal en hoppe, en plag, en ko og tre får. Han skulle for disse dyr samt en tjenestepige og en hustru betale 1 rigsdaler, 4 mark og 6 skilling. Dette var det højeste i Nordre gårdække, da ingen af de andre havde en hoppe, men kun plage, der beskattedes med det halve. Ved Ørgaard, N-8, var angivet to plage, en ko, to får, og ved Jens Jensen i N-25 var angivet to plage, en ko, en ungnød, et svin og tre får. Bortset fra præstegården og sædegården Søgård var Niels Jensen Østergaard i Vor-

ring, V-1, den eneste i sognet, der havde mere end en hoppe, nemlig to hopper, en plag, to køer, fire får, et svin og et bistade. Heste var kun nævnt hos præsten.

Meget tyder på, at bønderne i nordre gådrække ligesom de øvrige bønder i sognet havde camoufleret, gemt, glemt, slagtet, solgt eller på anden måde usynliggjort en stor del af deres besætning. Så små tal virker ikke realistiske sammenlignet med andre kilder. I Krig- og Portionsbøgerne, som var resultatet af besigtigelser af ryttergodset i 1693, findes oplysninger om ovenfor nævnte Jens Jensen, N-25. Han havde i det pågældende år opgivet tre bæster, tre køer, et svin og 10 får. Niels Jepsen, N-12, og Niels Hyldgaard, N-16, i Nors, hvis tiliggende nogenlunde svarede til gårdene i nordre gårdgruppe, havde opgørelser på fire bæster, tre køer, to svin og 10 får. Det samme gjaldt for Hyldgaard, der dog havde 15 får, hvilket er et mere realistisk niveau, der også understøttes af skiftematerialet fra Hillerslev Herred. I de ca. 50 skifteforretninger for perioden 1668-1740, hvor jeg har set nærmere på produktionsapparatet – og som jeg samtidigt er i stand til at identificere og dermed hæfte data på – er der absolut ingen opgørelser, der kommer ned på kop- og kvægskatternes lave niveau. Mest iøjefaldende er det store fårehold, og at en del gårde havde et ret stort antal stude og studeungnødder, men ellers svingede antallet af heste, hopper eller plage samt køer med størrelsen og arten af den enkelte gårds ressourcerområde.

For den nordre gårdgruppe er der fra 1700-tallet bevaret et par skifter, der yderligere kan belyse problemet.²⁹ Skifterne er fra de tre ovenfor nævnte gårde, Vestergaard, Ørgaard og N-25. I juli 1736 blev der ved skiftet efter Karen Sørens-datter i Vestergaard opført følgende kreaturer: tre hopper, en marplag, tre hesteplage, fem køer, fire stude, to kvier og en studkalv. Dertil kom 15 får, otte lam, tre væddere, en åringsgalt, et åringssosvin og to grise. Efter Maren Thomasdatter i Ørgaard var der i august 1727 tre hopper, den ene med føl, en marplag, en hesteplag, tre køer, en stud, tre studeungnødder samt en kviekalv, 16 får, 10 lam, to væddere, et galtsvin og en gris. Endelig viste skiftet efter Dorethe Pedersdatter i N-25 i oktober 1735 to hesteplage, to hopper, et etårs hesteføl, tre køer, to ungstude, to kvie ungnød og en kvie spædkalv. Dertil kom 18 får og væddere.³⁰ Disse tal virker langt mere overbevisende, og selv om de er fra 1720- og 30'erne, er der intet, der taler for, at forholdene var meget anderledes i slutningen af 1600-tallet, da landet var begyndt at komme til kræfter efter svenskekrigene.

Men selvfølgelig kunne den enkelte besætnings størrelse svinge afhængig af konjunkturer, tidspunktet på året, bondens flid og dygtighed samt hans alder.

Landskiftet

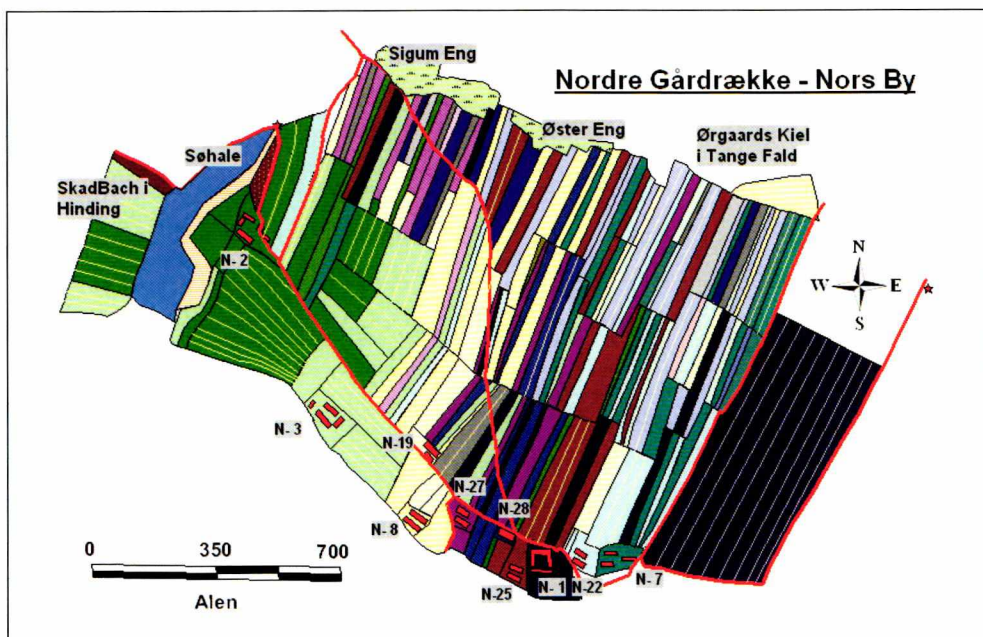
Landskiftet er den fordeling og rækkefølge af agrene, som en bys gårde havde i bymarken. Landskiftet i Hillerslev Herred må karakteriseres som uregelmæssigt. Kun enkelte byer i herredet var *solskiftede* med agrene i samme ræk-

Tabel 2: Fordeling af jord og rettigheder på brugere 1680'erne.

Gård	Bruger Ejer	Taksering (tønder hart- korn)	Alsedejord (tønder land)	Brødejord (tønder land)	Havrejord (tønder land)	I alt (tønder land)	Hø * (læs)	Høveder på overdrevet	Græsning på hvilende agre
N-2	Anders Vestergaard Thomsen <i>Hr. Christen i Hundstrup</i>	4-5-1-0	0,09	14,5	17,2	31,7	1 1/8 *	3	2
N-3	Peder Madsen <i>Hr. Michels arvinger i Tæbrig</i>	3-5-1-2	0,00	11,7	13,9	25,6	1 1/8 *	3	2
N-7	Poul og Jens Nielsen <i>Ørum</i>	3-7-1-2	0,00	26,3	22,6	48,9	0	5	5
N-8	Niels Christensen Ørgaard <i>Jacob Spormann</i>	3-4-0-0	0,00	14,4	19,2	33,6	0	6	4
N-19	Peder Harboe Pedersen <i>Eiler Jacobsens arvinger</i>	1-1-1-1	0,04	6,1	1,9	8,0	0	0	2**
N-22	Anders Andersen <i>Johan Adolph de Clerque</i>	3-7-2-1	0,03	12,3	15,2	27,5	0	0	4**
N-25	Jens Jensen <i>Kronen</i>	3-1-0-0	0,30	13,1	15,6	28,7	1/2 *	3	3
N-27	Bertel Andersen <i>Kronen</i>	1-4-0-2	0,39	4,5	6,7	11,2	0	1	1
N-28	Peder Fisker <i>Kronen</i>	0-6-1-2	0,33	4,8	0,8	5,6	0	0	1
	I alt:	26-2-2-1	1,49	107,7	113,1	222,3	1/2 + 2 1/4	21	24

Kilde: Hartkornsværdierne er fra matriklen 1688, mens de øvrige er baseret på henholdsvis markbog og græsningsprotokol. * Ved gård N-2 og N-3 angives mosehø, mens der ved N-25 angives godt hø. ** Tallet dækker både antal på overdrev og hvilende agre.

Figur 4. Agerfordelingen 1683 i nordre gårdrække i Nors By. Prøv at følge Niels Christensen Ørgaards, N-8, gule agre. Så godt som på intet tidspunkt skulle han med plov, harve eller møgvogn passere en af de andre bymænds agre. Han havde hele tiden en vej eller en af sine egne agre at bevæge sig på. Det samme gælder for præstegården. De tynde gule streger er mine skøn og anvendt, hvor konduktøren havde opmålt flere agre på en gang.

kefølge eller med en anden tilsvarende form for regelmæssig organisering, hvilket ofte var den samme som gårdenes beliggenhed i landsbyen.³¹

Ved det uregelmæssige landskifte var rækkefølgen af agrene højst vilkårlig, og agerbredderne var hverken proportionale med toftebredder, landgilde, gårdenes areal eller noget andet. Den enkelte gård kunne både have brede, smalle og sammenhængende agre, såkaldte slader. Den kunne have få, adskillige eller slet ingen agre i et fald. Dog viser det kartografiske materiale, at der både i Nors, Vorring og Hinding var en klar tendens til, at gårdene havde deres brødjordsagre liggende i den del af bymarken, der lå i nærheden af gården. Så det første indtryk i markbøgerne af fuldstændig tilfældighed i gårdenes agerrækkefølge bliver ved et nærmere kartografisk bekendtskab afløst af et indtryk præget af mere pragmatisme. Dette gælder også for den nordre gårdrække.

I de to første fald, *Sönden Vejen Söhafe Fald* og *Söe Fald Norden Vejen*, tilhørte agrene næsten udelukkende de to vestligst beliggende gårde – ikke helt ulogisk benævnt – Vestergaard, N-2, og Øster Vestergaard, N-3. Kun N-3 havde nogle enkelte agre i *Hagis Dam* liggende i flet med de andre i gruppen. Her er der uden tvivl oprindelig tale om én gård, som på et tidspunkt er blevet delt. Landgilden var – så langt den kan følges tilbage – den samme. Det samme var udsædsopgivelserne fra både matriklerne i 1662 og 64 samt høslættet i græsningsprotokollen 1683. Rent fysisk kan man i *Söe Fald Norden Vejen* se, hvorledes agerstykkerne med rette linier er blevet delt lige. I *Skad Bach*, der var en del af Hindings havreland og som ses længst mod vest, jævnfør figur 2 og 4, delte begge gårde næsten hele faldet. Sammenliggende agre havde de endvidere i Skibsteds Vig, ligeledes Hinding havreland, mens de havde den resterende del af havrejorden hver for sig både i Hinding og i Nors.

Hvor den oprindelige gård inden delingen har haft sin plads, er noget usikkert. Mit bud er, at den lå, hvor Vestergård, N-2 nu ligger. Det baseres på, at den havde et langt større areal end N-3, som ligger syd for vejen, samt på, at dens agre også er af en mere uregelmæssig karakter, hvilket peger bagud i tid. Endelig var der N-3's enkelte ager længst mod vest ned mod Söhafe. Den lå isoleret og kunne, som den eneste af N-3's agre, kun nås ved at passere over naboens jord. Denne agertildeling kunne godt ligne en kompensering for at opnå grænse til Nors Sö og Söhafe, hvilket gav adgang til søbreddens mosehøj og rør.³²

De to gårdes agerbredder adskilte sig ikke væsentlig fra de øvrige i området, hvorimod længderne nogle steder var temmelig korte. Disse korte agre dannede nogle rektangulære stykker, som ikke umiddelbart synes betinget af terrænet. To af disse kvadrater, sammen med fire naboagre lige syd for, løb øst-vest langs med bakken. Formen kunne skyldes princippet, der lå til grund for delingen, eller en oprindelse af en eller flere hauger brugt til permanent græsning eller høslæt.

Bevægede man sig væk fra de to Vestergårde og længere mod sydøst i retning af kirken kom man til N-8 og Niels Christensen Ørgaard. Gården havde sine agre i flet med de øvrige. Bemærkelsesværdigt er det, at så godt som alle hans agre lå i et bælte op over bakken mod nordøst, se figur 4. Men det var ikke den eneste regelmæssighed. Fra sin gårdtomt var han med for eksempel harven i stand til at nå en hvilken som helst af sine agre uden at skulle ind over en anden bymands jorder. Tog han vejen ca. 150 meter eller 250 alen mod vest, kom han til sin vestligst beliggende ager, som er nummer 2 i Hagis Dam. Denne ager løb mod nordøst op ad bakken og gik over i agrene nummer 47 og 48 i Mellem Vrat, der igen efter 420 alen stødte på ager nummer 26 i Sigum Fald. Det samme havde gjort sig gældende, hvis han var nøjedes med at køre

ca. 90 meter eller 150 alen. Han havde da haft tre agre liggende på samme måde. For de sidste agres vedkommende i dette bælte skulle han fra vejen langs Peder Fiskers, N-19, tomt og kålhøve og ad en meget smal ager, 12 og 10 alen bred, for at nå op til sine to agre i Mellem Vrat. Her måtte han dog nogle få meter langs enden af en andens ager for at komme ind på den ene af sine to agre i dette fald. Agerenden ville normalt være et udyrket stykke, hvor man vendte ploven og det ville derfor ikke være noget problem for ham at passere de få meter, der var tale om. Han kunne også vælge vejen mod Hinding, så han undgik dette. Endelig havde han en enkelt smal ager i den østlige del af Sigum, der umiddelbart synes at ligge isoleret, men som stødte op mod to agre i Vorrings bymark, som kunne nås ad vejen mod nord. Som det fremgår af kortet i figur 3 har jeg medtaget disse, som lå i *Tange Fald*, Vorrings bymark og tilhørte N-8. De var i markbogen opmålt i to stykker og benævnt som »2 agre arrejord« og ellers anført som middelmådig brødjord af mere sand end muld. De antog form som en spids eller kile og har på original 1-kortet i 1787 fået påført eget navn, Ørgaards Kiel. Formen adskilte sig fra de omkringliggende agre og må være ældre end disse. De sidste tre tønder land brødjord havde gården liggende spredt, fordelt på otte agre. Heraf fire i Nors, tre i Vorring og en i Sønderbøje i Tved Sogn.

Ørgaards 19 tønder land havrejord var, foruden den 1,1 tønder land i ovenfor omtalte Ørgaards Kiel, beliggende i Nors havreland sydvest for byen. De lå samlet i tre forskellige fald med henholdsvis ca. 2, 5 og 11 tønder land.

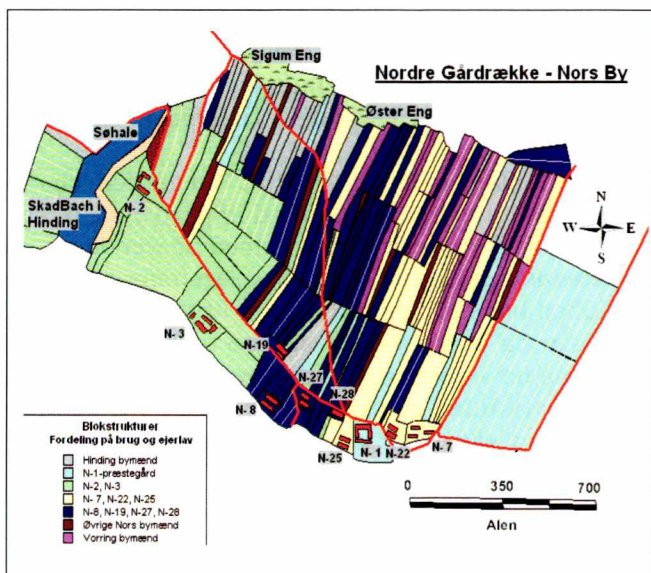
Alt i alt må man med et af samtidens termer sige, at Ørgaards jorder lå bekvemt, og den var sikkert en attraktiv fæstegård.

Niels Christensen Ørgaards naboer, bolene N-19, N-27 og N-28, havde alle ligeledes en tendens til at have deres agre liggende på samme måde, dog var det ikke helt så gennemført som hos ham. N-19 havde således nogle agre liggende både i den østlige og vestlige del af området.

For de tre efterfølgende gårde, N-25, N-22 og N-7, fortsatte dette overordnede mønster, selvom disse ikke havde agrene helt til det nordlige skel mod Vorring. Jens Jensen i N-25 havde således 3,5 tønder land samlet med tre agre i Hagens Dam og en ager i Mellem Vrat. I denne del af bymarken spillede det dog ind, at nogle af Vorrings bymænd havde fået tildelt i alt 13,2 tønder land, hvilket kunne have sløret en tidligere struktur.

Gårdene havde ikke kun en tendens til at have sine agre i forlængelse af hinanden, men havde typisk også fået tildelt en eller flere agre umiddelbart ved gården. Som det fremgår af markbogen og kortet var der ikke tale om de typisk korte tofteagre, men om agre af samme længde som de øvrige i faldet *Hagens Dam*, der lå på den anden side af vejen nord for gårdene. N-22 havde tre sammenliggende agre på 2,1 tønder land, N-25 ligeledes tre på 2,3 tønder land

Figur 5. Blokstrukturer i nordre gårdække. Blokene træder endnu mere markant frem, hvis man fjerner Øvrige Nors bymænd og præstegårdens enkeltagre. Karakteristisk er også det store antal udejere fra Hinding og Vorning. Udejere var overhovedet et udbredt fænomen i Nors Sogn, både byerne imellem, men specielt også til nabosognet Tved, hvor Vorning og Systerbye i Tved Sogn nærmest umærkeligt gled over i hinanden.

og bolet N-19 to agre på 1,26 tønder land. De to øvrige bol, N-27 og N-28, havde begge cirka en halv tønder land liggende ud for deres gårde. Ørgaard, N-8, savnede en sådan agertildeling, men man kunne have mistanke om, at dobbeltageren hørende til gården H-1 i Hinding på et tidspunkt var taget fra Ørgaard. Placeringen kunne tyde på det. Endelig måtte N-7 dele fire agre med sin nabo N-22. Og selvom der ikke var tale om dobbeltagre, lå de dog direkte ud for gårdens gårdtomt og kålhave. Selv præstegården, N-1, havde en ager liggende lige over for sin gårdtomt og kålhave, men ellers skulle han med sine folk ikke mange meter mod øst for at komme til sin 19 tønder land store blok, eller som der står på original 1-kortet: Præstegaardens Holm.

Denne type agre tæt ved gårdene var, som nævnt, ikke tofter, men havde det til fælles med dem, at de lå umiddelbart op til gården eller i dens nærhed. Disse agre, som jeg vil kalde primæragre, optrådte også i den øvrige del af Nors By, men de havde en tendens til at være fraværende eller at ligge et lille stykke væk, hvis gården havde en decideret toft af en vis størrelse. I nordre gårdække kaldtes toftejorden ifølge markbogen »Toffterne ved Gaardene«, og som det fremgår af tabel 2 og figur 4 var disse meget små, og ikke alle gårde havde en sådan. Men hvis man kigger lidt nærmere efter på kortet, havde Ørgaard, N-8, N-19 og de to Vestergårde, N-2 og N-3 alle nogle agre i det første fald, hvis beliggenhed og form minder meget om toftejord. Spørgsmålet er, om

konduktøren syd for vejen ikke bare har målt alt fra Sø Hale og østpå under ét, uanset hvilken agertype, som han stødte på. Hvis man går ud fra, at disse arealer også var toftejord, havde hver gård og bol sin egen toft, men med et areal eller breddemål, der på ingen måde havde relation til gårdens størrelse eller agerstrukturen i bymarken.

Hver gård eller bol i nordre gårdække havde altså en toft ved gården, en enkelt eller flere sammenliggende agre i umiddelbar nærhed af gården og de øvrige agre i brødjorden, hvor de – hvis der var muligt – lå med agerenderne op mod hinanden. Nok må man betegne landskiftet her som uregelmæssigt, men bag den tilsyneladende tilfældighed har der bag tildelingen af agre hersket et overordnet princip, hvor adgangen og afstanden til agrene er blevet vægtet højt. Den lette adgang til agrene må have reduceret dyrkningstvangen og medførte, at den enkelte bonde mere frit kunne disponere over sine agre. Afstanden blev især af stor betydning ved gødskning af jorden. Det var derfor nok ingen tilfældighed, når der ved ovennævnte Michel Pedersens, H-1, to havrelandsagre i Hags Dam var tilføjet: »ligger langt fra haanden, at hand det ey kand giøde«.

Blokstrukturen

Rebningen i nordre gårdgruppe må have taget udgangspunkt i en oprindelig af agerstruktur med et færre antal gårde. På figur 5 ses præstens tidligere omtalte blok i Hags Dam længst mod øst. Men det var ikke den eneste blokagtige form, som han havde i sognet. I *Skrebs Ager Fald* havde han næsten fire tønder land og i *Liisidige Fald* en på 5,6 tønder land, der i markbogen blev betegnet som *Præstens Haufe*. Begge disse var brødjord og beliggende i den centrale del af Nors By. Alle hans øvrige agre i brødjorden lå i flet med de andre bymænds og må være et resultat af en rebning af yngre dato end blokkenes oprindelse. Blokkene må derfor i lighed med Karl-Erik Frandsens beskrivelse af en række præstegårdes særjorder eller såkaldte stufjorder på Nordfalster betegnes som en primær struktur og være en relikv fra en ældre tid.³³

Men det var ikke kun præstegården, der havde disse blokformede stykker. På figur 5 ses tydeligt, at hele nordre gårdækkes agersystem havde et bagvedliggende lag bestående af en række blokke, hvis oprindelse må være knyttet til etableringen af fire gårde for foden af den sydvestvendte bakke med *ryggen* til et vådområde. Længst mod vest må – som tidligere omtalt – Vestergaard, N-2, have udgjort en gård med N-3 som nydannelse. Ørgaard, N-8, var den næste, hvoraf bolene N-19, N-27 og N-28 er blevet udskilt, og endelig må N-25 have lagt jord til de to gårde øst for kirken, N-22 og N-7. Man kan forestille sig, at kun en del af jorden har været anvendt til korn, mens resten har været udlagt til græsning. Da bønderne derefter udvidede dyrkningsområdet på bekostning af

den fælles græsning, må gårdene i Hinding og i Vorring have fået kompensati- on, hvilket fremtræder med de to blokke henholdsvis orienteret mod nordvest og nordøst. Fænomenet med en oprindelig blokstruktur, der er blevet omdannet til de velkendte langstrakte agre, er først og fremmest blevet behandlet af Anneliese Krenzlin, der gennem sine undersøgelser er kommet frem til, at omdannelsen blandt andet i Franken og Hessen fandt sted fra førgermansk tid og indtil senmiddelalderen.³⁴ I Skåne har Sven Dahl fundet blokagtige strukturer imellem områder med de normale langstrakte agre i landsbyen Vinninge. Han tilføjer, at det ikke er let at finde andre byer med det samme landskifte som i Vinninge »ty denna typ av tegskifte representerer otvivelaktigt ett mycket ursprungligt stadium i det gamla kulturlandskapets utveckling.«³⁵

Man kan derfor næppe være i tvivl om, at nordre gårdgruppes blokagtige strukturer repræsenterede en markordning, der peger tilbage til den tidlige middelalder og tiden før den store landbrugskrise i 1300-tallet. Af de to andre byer i sognet havde Vorring en primær agerstruktur, der var meget lig den, som Dahl fandt i Vinninge, mens Hinding adskilte sig ved i 1683 at bestå af tre grupperinger, byer på række og med mindre blokagtige former end de to andre byer.

Sammenfatning

Med denne artikel har det været min hensigt – på mikroplanet – at give et eksempel på landbruget i fællesskabets tid i en del af landet, som man ikke forskningsmæssigt kan beskylde for at være overrepræsenteret.

Nordre gårdrækkes bønder ser ud til at have været relativt privilegerede, når det drejede sig om brødjordens bonitet og agrenes placering i bymarken. Den høje bonitet skyldtes for det første det geologiske udgangsmateriale, for det andet Nors Sø, der virkede som en art buffer på sandflugtsramte dage og endelig en konstant tilførsel af gødning gennem flere hundrede år, hvilket til- sammen udstak gode og stabile rammer for den vegetabiliske produktion. Anderledes har det været med den animalske del, hvor vinterfodringen ikke kunne baseres på en så ringe høavl, som gårdgruppen havde, hvilket må være søgt kompenseret gennem et stort havreland og en ukendt udnyttelse af det store klitområde. Kvægbestanden og dermed gødningsmængden ser også ud til at have ligget på et acceptabelt niveau.

Bymarkens organisering synes til dels at være betinget af en tidligere struktur af blokagtig karakter, hvor 3-4 gårde lå på række som i en reguleret vejby, dog med den forskel at afstanden mellem gårdene var så tilpas stor, at der var plads til agerjord umiddelbart foran gårdene. En god portion pragmatisme synes – efter udvidelsen af gårdantallet – at ligge bag ved den successive opdeling, hvorved afstands faktoren til agrene blev holdt på et minimum og samti-

dig åbnede op for, at bonden kunne have en friere dispositionsret over sine agre.

Den resterende del af Nors By, Vorring og Hinding udviste alle træk, der lignede forholdene i nordre gådrække, men de besad hver især egne karakteristika specielt med hensyn til landsbytype og agerstruktur, hvilket tydeligt fremgår af det rekonstruerede kartografiske materiale. Alle tre byer indgår i en større samlet undersøgelse af landbruget og dykningssystemet i hele Hillerslev Herred. Samlet kan resultatet være med til at øge vort kendskab til det gamle landbrug i Nordvestjylland væsentligt.

Litteraturliste

- Hans Henrik Appel: *Tinget, magten og æren, studier i sociale processer og magt-relationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*. Odense Universitetsforlag 1999.
- Erik Alstrup og Poul Erik Olsen (red.): *Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk*, bind 1-2. Dansk Historisk Fællesforening 1991.
- Sven Dahl: *Torna och Bara*. Lund 1942.
- Kristian Dalsgaard, Palle Eriksen, Jens Villiam Jensen og Jørgen Rydén Rømer (red.): *Mellem Hav og Hede, Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred indtil 1700*. Aarhus Universitetsforlag 2000.
- Karl-Erik Frandsen: *Vang og Tægt*. Bygd 1983.
- Bo Fritzboerger: »Landskab, økologi og kildekritik«. *Fortid og Nutid*, okt. 1996, s. 254-270.
- Carl Rise Hansen og Axel Steensberg: *Jordfordeling og Udskiftning, Undersøgelse af tre sjællandske landsbyer*. København 1951.
- Viggo Hansen: »Sandflugten i Thy og dens indflydelse på kulturlandskabet«, *Geografisk Tidsskrift*, bind 56, 1957, s.69-92,
- Frits Hastrup: *Danske landsbytyper*. Århus 1964.
- Anneliese Krenzlin: »Die Entwicklung der Gewinnflur als Spiegel kulturlandschaftlicher Vorgänge«. *Berichte zur deutschen Landeskunde*, Bonn 1961. *Historisch-genetische Siedlungsforschung*. Darmstadt 1974, s. 108-33.
- Henrik Larsen: »Nogle Bemærkninger om Danske Landsbyer«. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*. København 1919.
- Poul Meyer: *Danske bylag*. København 1949.
- H.O. Nordlund: *Matriklen og matrikelkortene som hjælpemidler ved lokalhistoriske undersøgelser*. Lokalhistoriske arkiver i Storkøbenhavn 1978.
- Gunnar Olsen: *Hovedgård og bondegård, studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774*. København 1957.
- Finn Stendal Pedersen: *Fynsk Landbrugs vilkår 1682*. Odense Universitetsforlag 1985.

- Henrik Pedersen: *De Danske Landbrug. Fremstillet paa Grundlag af forarbejderne til Chr. 5.s Matrikel 1688*. København 1928 (1975).
- Jørgen R. Rømer: *En undersøgelse af historiske marksystemer i Centraljylland omkring slutningen af 1600-tallet på grundlag af Christian V's matrikel*. Geografisk Institut, Århus Universitet 1976. (Utrykt specialeafhandling)
- Casper Schade: *Beskrivelse over Øen Mors*. Aalborg 1811 (1983).
- Morten Stenak: »Original 1 kortets agroøkologiske logik – metode til beregning af foldudbytte, hø- og græsproduktion omkring 1840«. *Landbohistorisk Tidsskrift*, 2004:1, s. 61-94.
- J.P. Trap: *Danmark*, bd. 6. København, 1961.
- Ole Widding: *Markfællesskab og Landskifte, Studier over Lollandske Markbøger, 1681 og 1682*. København 1949.
- Ole Widding: »To former for landskifte i markbogen 1682«. *Fortid og Nutid* 1946.
- Knud Aagaard: *Physisk, oekonomisk og topografisk beskrivelse over Thy*. Viborg 1802 (1983).

Kilder

- Jordtypekort, Den danske jordklassificering, Dansk Jordbrugsforskning 2002.
- Kirkebog for Nors og Tved, C102, Rigsarkivet (mikrofilm-kort).
- Kop og kvægskatter, 1678 og 1684, Amtsregnskaber, Dueholm, Ørum og Vestervig Amter, Ekstra skatteregnskaber, 1678-1684, Rigsarkivet, M-19.562-563 (mikrofilm).
- Krigs- og Portionsbøger for Vendsyssel, Thy og Mors, Amtstuearkiver, Ålborg-hus, Rigsarkivet, M-51.096 (mikrofilm).
- Markbog, Hundstrup Sogn, Hillerslev Herred, Rigsarkivet, S-6356 (mikrofilm).
- Markbog, Kaastrup Sogn, Hillerslev Herred, Rigsarkivet, S-6354 (mikrofilm).
- Markbog, Nors Sogn, Hillerslev Herred, Rigsarkivet, S-6355 (mikrofilm).
- Markbøger, Hansted, Ræhr og Vigsø sogne, Hillerslev Herred, Rigsarkivet, S-6354 (mikrofilm).
- Matrikel 1662, Nors Sogn, Rigsarkivet, M-579.228 (mikrofilm.)
- Matrikel 1664, Nors Sogn, Rigsarkivet, S-5951 (mikrofilm).
- Matrikel 1688, Nors Sogn, Rigsarkivet, S-6413 (mikrofilm).
- Minorede sognekort over Nors Sogn, ca. 1816, Kort og Matrikelstyrelsen.
- Modelbog, Nors Sogn, Hillerslev Herred, Rigsarkivet, S-6403 (mikrofilm).
- Målebordsblade ca. 1880, Kort og Matrikelstyrelsen.
- Original 1-kort, Kort over Nors, Hinning og Vorning Byers Jorder, opmaalt 1787 af L. Wesenberg, Kort og Matrikelstyrelsen.

Skifteprotokol for Dueholm, Ørum og Vestervig Amter, Rigsarkivet, M-9588B (mikrofilm).

Skifteprotokol for Nørtorp Gods, Rigsarkivet, M-10.027 (mikrofilm).

Tingbøger fra Hillerslev og Hundborg herreder, 1666-1690, Rigsarkivet, 30.540-45 (mikrofilm).

Noter

1. Her tænkes først og fremmest på Karl-Erik Frandsen i Vang og tægt 1983, C. Rise Hansen og Axel Steensberg i Jordfordeling og udskiftning 1951, Jørgen R. Rømers utrykte speciale 1976 og samme forfatters artikler i Mellem Hav og Hede 2000.
2. J.P.Trap, 1956 s.556f.
3. Markbog for Nors By.
4. Henrik Pedersen, 1928 s. 336.
5. Jordtypekort, Den danske jordklassificering.
6. Trap, 1961 s. 452 og 557
7. Se Aagaard, 1802 s. 164 eller Viggo Hansen, 1957 bla. S. 70.
8. Baseret på tal fra markbog for Nors By.
9. Karl-Erik Frandsen, 1983 s. 215 og 247ff.
10. Aagaard, 1802 s. 86
11. Markbog for Kaastrup Sogn og By.
12. Markbog for Hundstrup Sogn og By.
13. Knud Aagaard, 1802 s. 86f og Casper Schade, 1811 s. 284f og s. 295.
14. Markbøger for Hundstrup, Klastrup og Kløv byer. Hundstrup Sogn.
15. Markbøger for Hansted, Ræhr og Vigsø sogne.
16. Henrik Pedersen 1928, C. Rise-Hansen og Axel Steensberg 1951, Jørgen Rømer 1976 og Stendal Pedersen 1985.
17. Arent Berntsen, 1656, 1. bog s. 8.
18. Arent Berntsen, 1656 op. cit. 2. bog s. 47ff.
19. Henrik Pedersen, 1928 s. 33*f. Instruks for de jyske Landmaalere, 24/3 1683 og s. 40*f. Instruks for de jyske Commissarier, 24/3 1683.
20. Henrik Pedersen, 1928 s. 48*ff, Rentekammerets Memorial 22/3 1686.
21. Karl-Erik Frandsen, 1983 s. 218.
22. Kirkebog for Nors s. 71.
23. Modelbog for Nors By.
24. Casper Schade, 1811 s. 295
25. Bo Fritzbøger, 1996 s. 253.
26. Morten Stenak, 2004 s. 71
27. Gunnar Olsen, 1957 s. 138f
28. Bo Fritzbøger, 1996 s. 265

29. Om skifter og besigtigelser af ryttergods ang. kreaturer se blandt andet Hans Henrik Appel, 1999, s. 117ff og Bo Fritzboøger, 1996 s. 262ff.
30. Skifteprotokol for Nørtorp og skifteprotokol for Dueholm, Ørum og Vester-
vig Amter.
31. Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk, 1991 bd. 1, s. 557ff
32. Græsningsprotokollen for Nors Sogn og skifte fra 16 marts 1751 efter Anne
Sørensd. skifteprotokoller for Ørum, Dueholm og Vestervig Amter.
33. Karl-Erik Frandsen, 1983 s. 71f.
34. Anneliese Krenzlin, 1961 s. 109ff.
35. Sven Dahl, 1942 s. 70ff.

Summary

With regard to farming in the period of communal agriculture before approximately 1800, the predominant focus has been on two and three field rotation strip farming on the clay moraine soils of the main Danish islands and eastern Jutland. Outside this area there were numerous other methods of cultivation, each of which was influenced by other geographical or geological conditions and historic cultural traditions.

One of these methods was used in North West Jutland and is known as the Limfjord System. The system used a triple division of the land into in-fields with what was known as 'al sæde' (a shortening of the old Danish 'adel/athæl' meaning original or main, plus 'sæde' meaning seed) and 'brødjord' (a corruption of 'brud' meaning broken plus 'jord' meaning soil or land), plus out-fields of 'havreland' (from 'havre' meaning oats plus land). 'Al sæde' was the land nearest to the town and was often the best quality soil. It was cultivated every year, never set aside, and received the greatest share of manure. 'Brødjord' was also fertilised, was cultivated for two to four years and then was set aside for at least one year, but usually four or five. The 'havreland' was never fertilised and was set aside for long periods. It was a long way from the farms, was of poor quality, and was only ever sown with oats.

The land known as 'bymarken' ('the town field' – meaning all the farming land cultivated by the village) was divided into a set of strips or sections that were not hedged or enclosed, and that were not used as part of the official farming land area. Farmers were not compelled to cultivate these, as they were in strip farming, and each farmer could in principle use this land as he wished.

One example of the Limfjord System can be seen at a group of farms in the town of Nors near Thy. A study of this group, known as the Northern Farm Group, shows details of the cultivation system, the field system, land allocation and part of the history of the buildings at a micro level. The source mate-

rial has been predominantly the preparatory work for King Christian V's land register from 1688, and a map of land consolidation from 1787.

The Northern Farm Group consisted of six large farms, three smaller farms and a vicarage. The 'alsæd' and the 'brødjord' was in front of the farms and covered 174 acres (70 hectares) – see figure 1 and 2 – and the 'havreland' 129 acres (52 hectares), the greatest part of which lay to the southwest of the town. The official valuation was set at 26 Danish barrels and 1½ bushels (approximately 3,658 litres) of grain.

The piece of land known as 'alsædejord', and which was only a little over an acre in 1683 (known as a 'barrel' of land in Danish), was presumably sown in the usual way: a crop rotation of barley, rye and oats, after which it was fertilised with manure.

In relation to the 'brødjord', where the soil was of high quality and the location of the fields made efficient fertilising of the soil possible, the farm group cultivated the soil fairly intensively. About 39% of the area was sown for three years and then set aside for one year, which is denoted as 3/1. Another 20% was sown for three years and then set aside for three, denoted as 3/3. Both these areas had a crop rotation of rye, barley and oats. On the rest of the area cultivation and set aside was 2/4, 2/3 and 3/4 in 1683, with a crop rotation of barley and oats where sowing was only for two years. Some of the fields classified as 'brødjord' were sometimes used as 'havreland' if the farmer lived in a nearby village and found it too difficult to transport manure such a long way.

On the 'brødjord' white oats (*Avena sativa*) were sown, and these were grown exclusively to be sold or for consumption within the household. On the outer 'havreland' black oats (*Avena strigosa*) were sown, and here both the grain and the straw were used for animal fodder. This land area was also used for pasture during its long set aside periods. The set aside 'brødjord' was also used as pasture, as were the communally held poor upland areas that were kept for grazing (see table 2, Nors Hede, southwest of the village).

The 'havreland' was crucial in making it possible to maintain a suitable stock of cattle and horses through the winter periods, particularly since the hay harvest for the farm group and the rest of the village was relatively modest. For the Northern Farm Group the total hay harvest amounted to 2½ loads of marsh hay and a half load of 'good' hay.

The capacity of the set aside, the grazing land, hay meadows and the 'havreland' to function as pasture set the limit for the number of animals each farmer could keep. Calculating the number of animals can be difficult due to the nature of the source material. In pasture records from 1683 the farm group animal stock was valued at 21 cows on the upland grazing area and 24 on the set aside (see table 2). Of these, Vestergård, farm N2, had two and three cows re-

spectively. A deed from the same farm can be used as an illustration. In July 1736 there were the following animals: seven horses, five cows, four bullocks and three heifers.

The predominant feature of land use in the Limfjord System was irregularity. The strips were spread among one another with no overall plan, but with a tendency for each farm to have the largest part of its field in that part of the village land nearest to the farm. This also applies to the Northern Farm Group, although with the additional comment that it was due to a degree of common sense and pragmatism. For the land farmed by the Northern Farm Group there seems to have been a guiding principle that, where possible, each farm's fields should lie so that the farmers did not need to cross their neighbours' fields. In other words, the ends of the fields lay up against each other or could be reached by a permanent track. A good example of this is Ørgaard, farm N8 (see figure 4), where the farmer, Niels Christensen Ørgaard, never needed to go onto another farmer's land. Part of the explanation is that the farms in the group lay next to each other with a lake behind them and their fields in front of them. At one period the group consisted of 3-4 farms, each with its own block of land. These were later split up, and ended in their current form. The block pattern of their fields (see figure 5) must be from an earlier period, and thus points back to the Middle Ages and the time before the great agricultural crisis in the 1300s.

Forfatter

Bjarne Gade Johansen, født 1948. Oprindeligt uddannet elektronikmekaniker, senere cand.mag. i historie og filmvidenskab fra Københavns Universitet. Har de seneste år beskæftiget sig med landbrugshistorien fra 16- og 1700-tallet. Artikler: »Landbruget på Ny Amager, belyst gennem Chr. V's matrikel 1688«, *Frederiksberg'eren*, udgivet af Historisk-Topografisk Selskab for Frederiksberg, 2004 og »En husmand fra Hinding i 1600-tallet«, *Historisk Årbog for Thy og Vester Hanherred*, 2006.